

A TRANZITOLÓGIÁNAK VÉGE, FELEJTSÜK EL?

Az átmenet „származékos” elméletei és tanulságai

Csizmadia Ervin

(MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont)

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány középpontjában annak a kérdésnek a megválaszolása áll, hogy mi történt az 1989–90-es demokratizálódási folyamat „szuper-elméletével”, a tranzitológiával, az után, hogy győzedelmeskedett. Az elmélet mindössze egy évtizedig élt, és Thomas Carothers a 2000-es évek elején már bejelenti a tranzitológia végét, de az indulás és a kifulladás között sok minden történt. A tanulmány ezt a köztes szakaszt igyekszik feltérképezni, s bemutatni a tranzitológia két elméleti „továbbfejlesztési kísérletét: az intézmények alapításáról és konszolidációjáról, illetve a hibrid és illiberális rendszerek létrejöttéről szóló elméleteket. Az egész elemzés arra szeretné felhívni a figyelmet, hogy az átmenet elméletei korántsem egy tömbből faragottak, hanem nagyon is komoly változásokon mentek keresztül a 90-es évtizedben. Ezek a változások azonban nem az irányzaton *kívül*, hanem azon *belül* jöttek létre, tehát az alapító elmélet szemléletmódja hatja át ezeket az írásokat. A dolgozat néhány helyen utal az átmenet-elméletekkel kapcsolatban felmerült kritikákra is, ám ezek a tranzitológiát érő *külső* kritikák, ezért ezekről a tanulmány csak érintőlegesen számol be. A dolgozat szerzője arra a következtetésre jut, hogy a tranzitológia ugyan kifulladás, de az irányzat elméleti és szemléleti tanulságai jórészt ma is feldolgozatlanok.

Kulcsszavak: Tranzitológia, konszolidáció, Intézmények, versengő autoritarianizmus, illiberális demokrácia

Az elmúlt néhány évben a posztkommunista országok átmeneteit érintő politikatudományi érdeklődés egyre inkább az 1990-et követően demokratizálódó országok visszafordulására vagy visszarendeződésére fókuszál. A szakirodalom ezen „visszaforduló” országok között kitüntetett helyen említi Magyarországot. Igazán izgalmas feladat lenne összegyűjteni és elemezni azokat az írásokat, amelyek revízió alá veszik a korábbi – Magyarországot nagymértékben preferáló – elméleteket, de ebben a tanulmányban nem ez a kitűzött cél. (Az elméletek hangsúlyeltolódásáról lásd például a *Journal of Democracy* 2015. januári tematikus számát, Plattner ed., 2015.), A cél sokkal inkább a kelet-közép-európai átmenetek sodrában született *korai* elméletek áttekintése és ezen elméleti irányok elemzéséből tanulságok leszűrése. A tanulmány kiindulópontja az, hogy hasznos lehet számunkra az egyes politikatudományi elméletek azonosítása, illetve az elméletek belső fejlődésének megmutatása. Épp ezért ebben a dolgozatban az átmenetekhez kötődő *legkorábbi* elmélet, a

tranzitológia irodalmát igyekszem rendszerezni és abból releváns következtetésekre jutni a későbbiekre vonatkozóan is. Nyilván sok olvasó vitathatónak tartja majd, hogy mely művek kerülnek itt tárgyalásra és melyek nem. Ahogy a dolgozat alcíme is jelzi: *nem* a teljes tranzitológiai irodalom kerül itt feldolgozásra, hanem a fő irányzatnak két „leszármazási” elmélete. Megítélésem szerint ugyanis az „alapelmélethez” („hogyan demokratizálódjanak a kelet-közép-európai országok?”) csatlakozott két „származékos” elmélet: az egyik, amely az új intézmények kiépülésével és a demokrácia konszolidációjával; a másik a konszolidálódó demokráciák „visszafordulásával” foglalkozik. Meglehető, vitatható az alapelmélet és a származékos elméletek között logikai kapcsolatot létesíteni, mégis ezt teszem, s amellet érvelek, hogy a tranzitológiai irányzat (egyesek szerint paradigma) egymásra épülő, egymásba fonódó elméleti tematikákból áll össze egységesnek tűnő egészszé.

A téma feldolgozása elméleti igényű, ám mégsem fejték ki *saját* átmenet-elméletet; meglegszem azzal, hogy a tranzitológiai irányzatot (jó másfél évtizeddel az irányzat állítólagos vége után) újra a politikatudományi közösség figyelmébe ajánlom, illetve azzal, hogy néhány, az elmúlt időszakban elsikladni látszó összefüggésre ráirányítsam a figyelmet.

Az írás egyszerűen tagolódik: először a tranzitológiai paradigma első „leszármazási” elméletével (konszolidáció, intézményépítés) foglalkozom, majd a másik „leszármazási” elmélet (hibrid rendszerek, autoritarianizmus stb.) vizsgálatára kerül sor. Végül röviden összefoglalom a tanulságokat.

A TRANZITOLÓGIAI ALAPELMÉLET TOVÁBBFEJLŐDÉSE: AZ INTÉZMÉNY-ALAPÍTÁS ÉS A KONSZOLIDÁCIÓ ELMÉLETE

Bár Thomas Carothers a 2000-es évek elején már a tranzitológia végéről számol be (Carothers, 2002; Gyulai–Stein-Zalai, 2015), nem kétséges, hogy az irányzat az 1990-es évtizedben virágkorát élte: az átmenet időszakában létrejövő „alapelmélet” továbbfejlődik s kiegészül a demokrácia *konszolidálódásának* teóriáival; valamint az ún. „visszafordulás-elméletekkel.”

Feladatomból tehát a tranzitológiai elmélet utóéletének két lépcsőben történő számbavétele. Nem megyek most bele abba a vitakérdésbe, hogy a tranzitológia irányzat-e vagy paradigma. Egy nemrégiben lezajlott nagyon érdekes vitában¹ Donald I. Horowitz például vitatja, hogy egyáltalán beszélhetünk-e paradigmáról. Ő úgy látja, hogy a demokráciába való átjutás kapcsán megfogalmazódó eszmék laza kombinációjáról, nem pedig koherens paradigmáról van szó (Horowitz, 2014: 89.). 2004). Cikkem nem megy bele részletesebben ennek az egyébként nagyon érdekes terminológiai kérdésnek a taglásába, s a tranzitológiát olykor paradigmaként, máskor irányzatként jelölöm meg.

Kelet-Közép-Európában a sikeres rendszerváltások után már nem az volt a kérdés, hogy *hogyan* kell áttérni a diktatúrákból a demokráciákba, hanem az a kérdés került a tranzitológusok figyelmének középpontjába, hogy az újonnan demokratizált országokban hogyan lehet *működőképes* intézményeket teremteni, illetve ilyeneket adaptálni. Az intézmények adaptációja természetes módon következik az átmenet-stratégiáknak abból az előfeltevéséből, hogy a (nyugati) demokráciák által kipróbált intézmények másutt is működőképesek lesznek. A szakirodalom egy része rámutat, hogy az intézmények – legalábbis kezdetben – stabilabbnak tűnnek a negyedik, mint a harmadik típusú demokratizálási hullámban.²

Az intézményépítés, az intézmények tervezése kapcsán ugyanakkor érdemes jelezni, hogy a fő célokon túlmenően a különböző politikai aktoroknak nagyon különböző szándékai voltak, és szó sincs arról, hogy az egyes szereplők ugyanazt értették volna az intézmények fogalma alatt. Utólag értelmesnek látszik különbséget tenni az intézmények „minimuma” (azon intézmények köre, amelyekről az átmenetben sikerült konszenzust teremteni) és „maximuma” (amelyek körül vagy nem sikerült megegyezni, vagy nem is tudták róluk, mennyire fontosak) között. A nyugati irodalom gyakran ír az intézményekről ilyen, „maximális” értelemben, túlmenően a csak a „minimális”, *politikai* vagy *pártpolitikai* egyetértéssel övezett intézményeken. Ebben az irodalomban az intézmények komplex rendszerek és a politikai aréna bonyolult intézményes ágensek interakcióinak összessége. Már most elmondhatjuk azonban, hogy az átmenetek során az újonnan demokratizálódó országokban az intézmények ilyen sokrétű, összetett értelmezéséig nem jutottak el, s talán megkockáztatható: e komplex értelemben vett intézményi deficitnek köze van ahhoz, hogy az 1990 után sokáig stabilnak tűnő demokráciák a későbbiekben szinte kivétel nélkül instabillá válnak vagy visszarendeződnek. Nem véletlen, hogy – mint majd látni fogjuk – a nyugati elemzők a 90-es évek végétől módosítják a kelet-közép-európai társadalmak demokratizálódásához fűzött optimista várakozásait, s ez az időszak, amikor egy újfajta irodalom jelenik meg, amelyről nemsokára részletesebben is kitérek majd.

De egyelőre lássuk a két korai kulcsfogalom (intézményesedés és konszolidáció) közül az elsőt: az intézményesedést. E tekintetben segítségül hívom az átmenet-irodalom talán első klasszikusait, Guillermo O’Donnell-t és Philippe Schmitter-t. Noha a szerzők bőven a kelet-közép-európai átmenetek előtt, a latin-amerikai demokratizálás tanulságait feldolgozva írták tanulmányukat, kategóriáik meggyökeresedtek a későbbi átalakulások leírására is. Az átmenet fogalmát igen egyszerű módon úgy határozzák meg, hogy az egy „közbülső” szakasz két politikai rendszer között. (O’Donnell–Schmitter, 1986: 6.). Rustow aktor-centrikus megközelítését alkalmazva³ jól írják le a releváns szereplők tagolt mezőnyét (a hatalomban a keményvonalasok és a reformerek; az ellenzékben a mérsékeltek és a radikálisok); és pontosan adják meg a régi rendszer

lebontásában szerepet játszó kulcsfogalmakat és folyamatokat (liberalizáció és demokratizáció) is. E szerint a liberalizáció folyamatában definiálják újra az egyének jogait; a demokratizáció folyamatában pedig újrafogalmazzák az állampolgárok (citizenship) kötelezettségeinek összességét is (uo.: 6–8.). A szerzők helyesen mutatnak rá továbbá arra, hogy a liberalizálódás és a demokratizálódás nem feltétlen szimultán folyamatok, s könnyen megeshet (Latin-Amerikában meg is esett), hogy a végeredmény egy „liberalizált autokrácia” (ahogy ők nevezik: dictablanda), vagy egy „korlátozott demokrácia” (democradura) (uo.).⁴

O'Donnell és Schmitter tanulmányából azonban – az intézményesedés szempontjából – nem is a fentieket tartom igazán érdekesnek, hanem azt, amit a *szocializáció* szerepével kapcsolatban írtak. A szocializációról azt állítják ugyanis, hogy az amolyan „második átmenet” s egyenértékű a liberalizációval és a demokratizációval. Jelentése kettős: egyrészt a liberalizálódás és a demokratizálódás további lépcsőjeként létre kell jönnie egy *társadalmi* demokráciának (a nagy társadalmi csoportoknak a demokratikus részvételbe való beilleszkedésének); másrészt egy *gazdasági* demokráciának (az állampolgárok mind egyenlőbb hozzáféréseinek a javakhoz és a szolgáltatásokhoz) (uo.: 12.). A szocializáció mechanizmusai tulajdonképpen olyan intézmények, amelyek kiegészítói a reprezentatív politikai intézményeknek.

Ehhez hasonlóan, az intézményesedést nem szűk politikai dimenzióban vizsgálja Juan Linz és Alfred Stepan (1996). A szerzők itt már – alapozva a „konszolidológia”⁵ több mint fél évtizedes tapasztalataira – az intézmények és a konszolidáció kérdését együttesen vizsgálva, arra kérdeznék rá, hogy milyen feltételek, ismérvek megléte esetén beszélhetünk egy demokrácia konszolidáltságáról. Ebben az időszakban, 1990 és 1995 között szerte Európában egyre kiterjedtebbé vált és egyre komolyabb eredményeket halmozott fel az empirikus politikatudomány: számos javaslat és eljárás született a negyedik hullámos demokráciák konszolidáltságának mérésére.⁶

Linz és Stepan abból indulnak ki, hogy „csak demokráciák tudnak konszolidálttá válni” (Linz–Stepan, 1996: 15.). Egybehangzóan mások álláspontjával ők is különféle területeket különítenek el, amelyek a konszolidáció megléte szempontjából relevánsak. Három dimenziót különítenek el. *Viselkedési* konszolidáció akkor van, amikor egyetlen mérvadó csoport sem a demokratikus részsímen kívül keresi a boldogulását. *Attitűdbeli* konszolidáció akkor következik be, amikor az emberek elhiszik, hogy a demokrácián belüli előrehaladás demokratikus procedúrákkal történik. *Alkotmányos* konszolidációról pedig akkor beszélhetünk, ha az összes szereplő a már kialakult intézményrendszer adta normák szerint akarja megvívni a konfliktusait (uo.: 16).⁷

De Linz és Stepan szerint további faktorokat is be kell kapcsolnunk, ha meg akarjuk érteni, mitől lesz konszolidált egy demokrácia. Az általuk javasolt további területek: 1. civil társadalom; 2. politikai társadalom; 3. a törvények ural-

ma; 4. állami bürokrácia; 5. gazdasági társadalom. Valamennyiről lehetne hosszabban beszélni (például a civil és a politikai társadalom megkülönböztetése önmagában is nagyon érdekes probléma), de én most csak az utolsó szempontot, a *gazdasági* társadalmat ragadom ki. A szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy a gazdasági társadalom alaptényezője a demokráciának, s az általa létrehozott úgynevezett *közvetítő intézmények* fontos konszolidáló szerepet töltenek be. Hol itt a közvetítés? Voltaképp két véglet (parancsgazdaság és tiszta piac) között kell találni ilyen szabályozó eszközöket, mégpedig azért, mert „a demokratikus konszolidáció a politikailag szabályozott piac intézményesítését követeli meg” (uo.: 22.). Így a fundamentálisnak tekinthető „gazdasági társadalom” szervez meg magának egy hatékony államot – ez a nyugat-európai modell lényege. De vajon eljuthat-e erre a szintre a nem túlságosan fejlett és nem túl nagy hagyományokkal rendelkező kelet-közép-európai „gazdasági társadalom”? Erről a szerzők nem tájékoztatják olvasóikat. Egy másik – ugyancsak alapvető – állítást azonban tesznek arról, hogy a demokrácia nem *egyetlen*, hanem egy *komplex* rendszer; vagy másképpen: *több*, egymással interakcióban lévő rendszer, amelyben az egyik aréna (vagy rendszer) csak a másik aréna (rendszer) támogatásával tud csak működni.⁸

Az intézményfogalom fontosságát ismét más oldalról világítja meg nekünk a Goldstone–Ulfelder szerzőpáros.⁹ Ők nem közvetlenül az átmeneteket és a demokratizálódásokat kutatják, hanem hosszabb időtávon (1955 és 2002 között) nézik meg a létező demokráciákat. Az izgatja őket, hogy min múlik a demokráciák teljesítőképessége. A teljesítőképességhez szorosan odakapcsolják a stabilitást is, illetve az instabilizálódásra ható legfontosabb tényezőket. Egybecsengően más kutatók nézeteivel, ők úgy vélik: az instabilitásra ható legnagyobb kockázat (risk of instability) a nagy politikai csoportok közötti politikai verseny természete (Goldstone–Ulfelder, 2004: 15.). Leegyszerűsítve a túl heves és szabályozatlan verseny növeli, a rendezett és kiszámítható verseny csökkenti az instabilitás kockázatát. A stabil elitverseny felülírhatja az ország gazdasági állapotát; szegény országok is képesek lehetnek a felemelkedésre, ha ebben a szférában jól teljesítenek (uo.: 19.).

Goldstone és Ulfelder azok álláspontját erősíti tehát, akik elvetik azt a szempontot, miszerint bizonyos társadalmak *nem készek* a demokráciára. Hangsúlyozottan nem Kelet-Közép-Európára utalva mondják, hogy a kutatásokban szemléletváltásra van szükség, s nem azt kell vizsgálni, hogy egy ország alkalmas-e a demokráciára, hanem azt, hogy milyen *specifikus* intézményeket kell kiépíteni az instabilitás megelőzéséhez (uo.: 20.).

Ha vannak is eltérések a fenti szerzők felfogása között, egy dolog közös bennük, és ezért választottam őket: valamennyien rámutatnak a reprezentatív alapintézményeken *túli* intézményeknek a demokrácia konszolidálódásában betöltött szerepére. O’Donnell és Schmitter a szocializációs folyamatokat, Linz és Stepan a gazdasági társadalom felől kiépített közvetítő intézményeket,

Goldstone és Ulfelder az instabilitást csökkentő specifikus intézmények szerepét hangsúlyozzák, közösen tehát egy komplex intézményes adaptáció szükségességét tartják a sikeres demokratizálódás előfeltételének.

Itt az ideje megkérdeznünk: vajon a demokratizálódás itthon is megjelenő (de nem elsősorban a magyar viszonyokat vizsgáló) irodalmában érvényesülnek-e ezek a „kiterjesztett” szempontok s konszolidáció és intézményépítés egymásra vonatkoztatásában megjelennek-e?

A politikatudomány hazai folyóiratát, a Politikatudományi Szemlét átolvasva, jól érzékelhető, mennyire kurrens témája a 90-es éveknek a demokratizálódás és az intézményépítés.¹⁰ Ugyanakkor a témával foglalkozó, 1995 és 2001 közötti közlemények elolvasása után az a vélemény alakult ki bennem, hogy a döntően nem magyar szerzőktől származó publikációk hangsúlyai részben máshol vannak, mint a fentebb idézettekéi. A közölt dolgozatokból először is az erős szkepszis tűnik ki a „milyennek kellene lennie Kelet-Közép-Európa intézményeinek” típusú nyugati kérdésfeltevésekkel szemben. Nem találtam olyan publikációt, amely a komplex intézményesedés fentebbi nyomvonalán haladva azt vizsgálná, hogy Kelet-Közép-Európában hogyan fejlődtek ki az 1990 óta eltelt években például a Linzék által felsorolt területek. Claus Offe például fölveti, hogy az átmenetek során létrehozott intézmények természetes módon nem olyanok, mint az eredetiek. Meg is indokolja, miért: „a „másolt” és átültetett intézmények, mivel nem rendelkeznek azzal az erkölcsi és kulturális infrastruktúrával, amelyre az „eredeti” támaszkodhatott, valószínűleg nagyon eltérő és gyakran a várttal ellentétes eredményeket produkálnak” (Offe, 1994: 21.). Michael T. Greven még tovább megy, amikor nem a „másolásban” óhatatlanul elkövetett hibákat tartja fontosnak, hanem azt, hogy maguk a „mintaadó” intézmények veszítették el 200 év óta szinte szakadatlanul meglévő történelmi teljesítőképességüket. Olyan területeken, mint például az emberi jogok, a szociális jólét vagy a törvények uralma, a nyugati társadalmak „történelmi küszöbhez” érkeztek, s a küszöbön átlépve már egyáltalán nem egyértelműek ezen intézmények előnyei (Greven, 1995: 16.).

Megint más kritikával közelít a témához a Plasser–Ullrich szerzőpáros. Ők egyenesen a demokratizálódás-elmélet fősodrával vitatkoznak: „az általános demokratizáció-elmélet kidolgozására tett kísérletek nem túl biztatóak. [...] A kelet-európai demokratizációs folyamatok egyenes vonalú, töretlen fejlődéséhez fűzött naiv reményeket eloszlatták a váratlanul támadt hatalmi őrök, az új bizonytalanságok és a reformországokon belül és egymás között felerősödött feszültségek.” – írják, miközben azt is megállapítják, hogy hiányzik egy konszenzusszerűen elfogadott modell (Plasser–Ullrich, 1995: 22.).¹¹

A legátfogóbban azonban a Kopecky–Mudde szerzőpáros tekint rá a témára. Fő tézisének szerint a tudományos közösségen belül „hatalmas zűrzavar uralkodik abban a tekintetben, hogy pontosan mit is jelent a demokratikus átmenet és konszolidáció” (Kopecky–Mudde, 2000: 51.). Izgalmas az a felvetésük,

hogy a kutatói érdeklődés *túl hamar* fordult a demokratikus konszolidáció kérdései felé, összerosva ezzel az átmenet és a konszolidáció fogalmait. A fogalmak összezavarása oda vezetett, hogy az igazi kérdés – amit ők a demokrácia tényleges „elültetésének” neveznek – nem kapott kellő figyelmet (uo.: 53.). Mindezekon túl megfogalmazznak két lehetséges kitérési pontot is: az átmenetek során felmerülő állam- és nemzetépítés kutatásának szükségességét; valamint az átmenetre ható nemzetközi tényezők kutatását. Az előbbi kapcsán szóba hozzák, hogy az államépítés tanulmányozásához a demokratizálódás első, nyugat-európai hulláma adhat jó impulzusokat; az utóbbi kapcsán pedig azt mondják, hogy a nemzetközi dimenzió lényegesen fontosabb szerepet játszik, mint a dél-európai és a latin-amerikai átmenetekben (uo.: 61–64).¹²

Kopecy és Mudde írása azért is különösen érdekes, mert azon írások (egyébként ebben az időszakban nem túl nagy) számát gyarapítja, amelyekben a jelenbeli folyamatok összehasonlító vizsgálatán túllépő igények is megfogalmazódnak. A már korábban általam is kiemelt nemzet- és az államépítés vizsgálatára való felhívás ilyen; ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy a 2000-es években erre még csak kis hajlandóság mutatkozik a tudósközösségben, hiszen a kelet-közép-európai országok sajátos „alulteljesítésének” problémáját ekkor még nem kapcsolják be egy tágabb történelmi elemzési perspektívába. Nem győzöm hangsúlyozni, hogy amikor oda jutunk, a mi feladatunk éppen ennek a perspektívának a felvétele és részletes kifejtése lesz majd.

Ugyanakkor jeleznem kell: megjelenik a Szemlében (s érdekes módon magyar szerzők tollából) ellenperspektíva is. Az egyik ilyen Ágh Attila vázolja fel, aki nem kérdőjelezi meg, csak differenciálja a konszolidáció fogalmát. Fogalmi újításként bevezeti a *korai* és az érett konszolidáció fogalmát, s a kettő között abban látja a különbséget, hogy míg az előbbiben intézményépítés, az utóbbiban *kultúrateremtés* zajlik (Ágh, 2001: 32.). Ebben a kultúrateremtő korszakban központi figurává válik majd a korai konszolidációban megjelenő aktív állampolgár, aki létrehozója az érett demokrácia új társadalmi struktúrájának (uo.: 36.). Ágh írásának nívója még, hogy nyomatékkal szól az Európai Unióról, illetve más globális struktúrákról, amelyekhez Közép-Kelet-Európa országainak a jövőben viszonyulniuk kell. Ennek kapcsán fontos az az észrevétele, hogy a térség országai azért is jutottak túl az átmenet állapotán, mert „a globális gazdasági fórumok sem tekintik őket többé átmeneti gazdaságnak” (uo.: 25.).

A másik magyar elemző pedig, aki a konszolidáció fogalmát kifejezetten pozitív értelemben használja: Enyedi Zsolt. Szerzőink közül ő az, aki a demokrácia konszolidálódása szempontjából kiemelt jelentőséget tulajdonít a *pártoknak*. Szerinte a konszolidáció nem más, mint „a politikai viszonyok és konfliktusmegoldó folyamatok mintájának kikristályosodása. [...] Egy politikai rendszer akkor tekinthető konszolidáltnak, amikor a politikai harcoknak behatárolható a kimenetele, amikor a főbb szereplők védettek a kapcsolataik

egyensúlyát veszélyeztető törekvésekkel szemben, amikor a társadalmi konfliktusokat stabil intézmények csatornázzák.” (Enyedi, 1998: 6).

E definíció mentén – és számos kritériumot megvizsgálva – a szerző úgy találja: a magyar pártrendszer stabil, s ezáltal a magyar demokrácia is az.¹³ Ennek eldöntése azonban most még nem aktuális. Most egyelőre csak a főbb intézmény- és konszolidációs elméleteket néztük meg, amelyek az átmenetek utáni első 6-8 évben voltak dominánsak. De amilyen dominánsak voltak, olyan gyorsan és váratlanul adták át a helyüket a különféle „demokrácia-realista”, majd pesszimista téziseknek. A továbbiakban ezekről szeretnék beszélni.

A MÁSODIK „SZÁRMAZÉKOS” ELMÉLET: ILLIBERÁLIS DEMOKRÁCIA ÉS VERSENGŐ AUTORITARIANIZMUS

Ahogy az átmenet-elméletek háttérében a „történelem végéről” (más vélekedések szerint a *hidegháború végéről*) szóló narratíva állt,¹⁴ ugyanígy elmondhatjuk: az 1990-es évek második felétől bekövetkező pesszimista fordulat mögött is fellelhető ilyen gondolati-elméleti fordulat, amit a „történelem visszatérése” szlogen fejez ki a leginkább.¹⁵ Önmagában is érdekes, hogyan lehetséges, hogy ilyen rövid idő alatt ilyen nagy fordulat játszódik le, de talán nem is ez a lényeg. A rövid, aforisztikus megállapítások („a történelem vége” vagy „a történelem visszatérése”) persze jól idézhetők, szemléletesek, de nem feltétlen tudják kifejezni a különbségeket. Holott a különbségek jelentősek. A „történelem vége”-tézishez egy teljes elméleti és koncepcionális arzenál rendelődött, amit egy másik írásban az univerzalista szemléletmód győzelmeként aposztrofáltam a prekondicionista szemléletmód ellenében (Csizmadia, 2015). Ilyen jellegű, átfogó ellentámadás vagy ellenajánlat egyáltalán nem mutatható ki a „történelem visszatérése” szemléletmód keretében. Legalábbis kezdetben. Sőt, ellenkezőleg: sokáig úgy tűnik, hogy „a történelem visszatérése” nem azt jelenti, amire ma már egyre inkább gondolunk. A 90-es évek végén a konszolidációs elméletek továbbfejlesztői úgy gondolják: nem a történelem *egésze* tér vissza, hanem annak csak *bizonyos részletei*. A teoretikusok nagy része a konszolidációs kritériumok teljesítését várta a kelet-közép-európai országoktól, s miután azok e kritériumok egy részét nem tudták teljesíteni, az elméletalkotók gyakran a történelem (például a két háború közötti jobboldali irányzatok) „szelktív” visszatéréseivel, a progresszióval szemben a *regresszió* visszatéréseivel magyarázták ezt. De persze ez a vélekedés csak fokozatosan alakult ki, s főleg azokkal az országokkal (Lengyelország, Magyarország) kapcsolatban, ahol radikális árnyalatú jobboldali kormányok több cikluson át kormányoztak. A 1990-es években és a 2000-es évek elején a helyzet összességében – a progresszió szempontjából – még nem nevezhető rossznak. Az 1990-es évek második felében ugyan a kezdeti optimista várakozásokat lassan felváltják a ke-

vésbé optimista jövőképek, s egyre inkább a kelet-közép-európai új demokráciák „defektusaira” koncentrálnak, de olyan típusú szemléleti fordulatra, mint a 2000-es évek második felében (s különösen Magyarország esetében) még egyáltalán nem kerül sor.¹⁶

Kettős mozgást látunk tehát: egyfelől megjelennek a korai átmenet-elméletek kritikái; másfelől előtérbe kerülnek újabb klasszifikációk az egyre inkább nem feltétlen liberális demokráciáknak tekintett új kelet-közép-európai rendszerekkel kapcsolatban.

Az önkritikák kapcsán már láttuk az intézmények mechanikus adaptálására, átvételére építő kelet-közép-európai stratégiákkal szembeni fontos ellenérveket. Most lépünk tovább, s nézzünk meg egy olyan kritikát, amely a demokratizálódás-elmélet legbensőbb magját támadja. Steven Friedman (Friedman, 2011) „alternatív” elméletéről van szó, mégpedig Dél-Afrika példáján. Dolgozatának kiinduló kérdése, hogy vajon mikor mondhatjuk, hogy egy ország nem csak *formájában*, hanem a *lényegét illetően* is demokratikussá vált (Friedman, 2011: 28.). Úgy véli, ez az átmenet és a közvetlen utána következő periódus idején nem volt kérdés, hiszen forma és lényeg szétválasztása veszélyeztette volna a konszolidációs paradigma ígéreteinek megvalósítását. A „forma” és a „lényeg” különbségének kérdése csak a későbbiekben merül fel,¹⁷ bár Friedman szerint maga a konszolidáció kifejezés is homályos, hiszen a kutatók nagyon különféle kritériumok teljesítésében látják a demokratizálódás mércéjét. Mind a Przeworski-féle játékelméletet, mind az intézményesedés elméletét bírálja – ez utóbbit még akként is, hogy az intézmények nem pusztán szervezetek, hanem szabályok. Azt állítja, a konszolidálódáshoz korántsem elég az, ha egy országban az átmenet után kialakul a szabályoknak és procedúráknak valamiféle rendszere (uo.: 31.).

Friedman nincs kibékülve azzal sem, hogy más kutatók milyen ismerveit adják meg a konszolidációnak. Gunther és társai szerint például mérőszám lehet, ha az adott országban nincsenek rendszerellenes pártok (uo.: 32.). Huntingtonnak pedig az (is) a konszolidálódás kritériuma, hogy legyen legalább két olyan párt, amely már veszített választást (uo.: 34.). A szerző mindkettőt erősen vitatja, s azt a kézenfekvő kérdést teszi fel: miért nem *más* kritériumokat alkalmazunk? Miért nem konszolidációs kritérium például az állampolgári részvétel szintje. Erre csípős választ ad: ha ez lenne a kritériumunk, akkor az Egyesült Államokat nem lehetne konszolidált demokráciának nevezni (Friedman: 35.).

Egy dolgot részletesebben is tárgyal, s ez – Dél-Afrika példáján – a játékszabályok kérdése. Azt állítja, a posztapartheid rezsimben viszonylagos egyetértés van a *játékszabályokban*, s ha ez lenne a mércénk, ezt az országot akár konszolidált demokráciának is tekinthetnénk. Viszont „a politikai játékszabályokban való megegyezés nem jelenti a demokrácia visszafordíthatatlanságát, s még kevésbé azt, hogy a gyakorlatban az átlag dél-afrikaiak kiteljesedhet-

nének állampolgári mivoltuk megélésében” (uo.: 43.). Mire utal ezzel? Arra, hogy az egyesületi élet például továbbra is faji alapon szerveződik, azaz vannak kifejezetten fehér és kifejezetten fekete civil szerveződések. „Bármekkorrák is tehát az eredmények a demokratikus intézmények támogatásában egy kemény rést vagy távolságot kell regisztrálnunk az elitmozgások és a társadalmi iniciatívák között.” (uo.) Hiába van konszenzus az elitek szintjén, ez a konszenzus nem tévesztendő össze egy szélesebb társadalmi konszenzussal. Ez utóbbinak a hiánya viszont nagyon megnehezíti a közös célkeresést, mert hiányzik az a Rustow által „közös érzéknek” nevezett valami, ami szükséges egy demokrácia fennmaradásához. Mindezek alapján a szerző oda konkludál, hogy a konszolidált demokrácia absztrakt – és általa északinak nevezett modellje – nem képes leírni Dél-Afrikát a maga valóságában (uo.: 44.). Sőt még tovább is megy: a hiba nem abban van, hogy a konszolidációs megközelítést alkalmazni kívánják Dél-Afrikára; a hiba magában az eredeti konszolidációs megközelítésben van, mert az erre az országra nem alkalmazható (uo.: 46.).¹⁸

Végső következtetése pedig az, hogy „a demokráciákat nem oszthatjuk fel „konszolidáltakra” és „nem konszolidáltakra”, hiszen egy demokratikus kontinuumon azok mindig közelítenek egy ideál felé, de soha nem érik el azt (uo.: 48–49.).

Ez persze egy – ahogy a szerző is mondja – „alternatív” megközelítés. Annak viszont kétségkívül gondolatébresztő, és már átvezetést jelenthet mindahhoz, amit a II. fejezettől kezdődően (egy lényegesen történetibb nézőpont keretében) mondani kívánok. Ám egyelőre még ott tartunk, hogy a 90-es évek második felétől egyre több kritika éri a korai konszolidáció-elméleteket. A burkolt vagy kevésbé burkolt kritikák lényege nem is az, hogy a témában megszólaló kutatók általában elvetnék a demokratizálás-paradigmát, hanem az, hogy finomítani és differenciálni akarnak rajta.

A demokratizálódás témájának kutatása azért is kap új lendületet, mert a kelet-közép-európai országok kezdeti alkalmazkodási kapacitása megtörik, részben a volt állampártoknak a hatalomba való (igaz, sok helyütt átmenetinek bizonyuló) visszatérésével; részben a jobboldali politikai irányzatok megerősödésével és a hatalomban való megjelenésével. Nyilvánvalóan motiválja a kutatókat az Európai Unió várható kibővítése és az ehhez kapcsolódó elméleti kérdések átgondolása is.¹⁹ Ezekben a publikációkban már nem elsősorban a 90-es évek első felében megjelenő, sokak által leegyszerűsítőnek tekintett elméletek kritikája a feladat. Itt már nem elég elmondani, hogy a „trazitológia” és a „konszolidológia” felszínes, normatív és teoretikus értelemben vett alapjai gyengék; itt már van egy ennél is keményebb felismerés: az újonnan létrejött demokráciák jó része *nem* liberális demokrácia (Merkel–Croissant, 2004: 199.). A kutatók – akiknek sokáig az volt a percepciójuk, hogy a nyugati intézmények átültetésével létrehozott kelet-közép-európai demokráciák *közel* olyan

teljesítőképesek lesznek, mint a nyugatiak – már a 90-es évek végén elkezdi klasszifikálni az új demokráciákat.

Az új elméletek közül talán a legismertebbel és a legpopulárisabbal, Fared Zakaria dolgozatával kezdem, amely tényként jelenti be az illiberális demokráciák felemelkedését (Zakaria, 1998).²⁰ A szerző ebben azt az érdekes megállapítást teszi: „Úgy tűnik, számos ország meglegszik egy olyan államformával, amelyben a magas fokú demokrácia magas fokú antiliberálizmussal párosul.”²¹ (Zakaria, 1998: 5.). A esszéisztikus megfogalmazás persze eleve behatárolja az elemzés dimenzióit, de azért még így is fölmerülhet az olvasóban a kérdés: helyénvaló-e itt a „melegszik” kifejezés használata? Egyik vagy másik demokrácia-típus alkalmazását szabad-e ilyen „puha” kategóriával mérnünk? S ha „melegszik”, akkor miért teszi ezt? A szerző azt sugallja, hogy egy demokrácia működtetése esetében létezik valamiféle kollektív cselekvő, esetünkben egy liberális demokráciánál *kevesebb* is „melegedő” kollektív aktor. A szerző nem ad pontos támpontot, hogy ez az állapot aktuálisan miért jöhetett létre. Viszont megemlíti, hogy a 19. században „az alkotmányos liberalizmus elvezetett a demokráciához, a demokrácia viszont mintha nem szükségszerűen vezetne alkotmányos liberalizmushoz” (uo.: 7.). S ugyancsak a történelmet felidézve mondja: a néhai gyarmattartó nagyhatalmak esetében is fontos volt, hogy a két komponens (liberalizmus és demokrácia) közül melyik volt túlsúlyban. Ahol angolok gyarmatosítottak, ott a liberalizmus, ahol franciák, ott a demokrácia értékei váltak meghatározókká (uo.: 8.).

Zakaria az alkotmányos-liberális demokrácia értékeket kéri számon az ezen értékeket egyre inkább visszaszorító országokon. Ez persze magában foglal egy nyíltan ki nem mondott változást is a demokrácia-paradigma eredeti elméletéhez képest. Az 1990-et követő első szűk évtizedben a nyugati teoretikusok még arra koncentrálnak, hogy a Kelet-Közép-Európában zajló *demokratikus* konszolidáció milyen hiányosságokkal terhelt; a 2000-es évtized pedig már azzal telik, hogy ha a *demokratikus* konszolidáció sikertörténet is (lásd a 16. lábjegyzetben már hivatkozott Bertelsman-indexet), a *liberális* konszolidáció korántsem az, sőt: ettől kezdve a kutatóknak már ennek teljesülésére kell koncentrálniuk. Korábban már jeleztem, hogy az egész 25 év egyik nagyon lényeges kérdése a liberális demokrácia két alkotóelemének egymáshoz való viszonya. Ez a 90-es évek végére látszik egyáltalán kérdéssé válni (addig a két fogalom egybeforrottnak tűnik), s ettől kezdve a tranzitológiai paradigmán belül a *liberális* optika a meghatározó; a liberalizmus mércéjének való megfelelés vagy meg nem felelés hozza létre a paradigma új kategóriáit, a hibrid, a defektív, a deviáns vagy az illiberális demokráciát. 2007-ben például Ivan Krastev egyenesen azt mondja, hogy a kelet-közép-európai populizmus erősödése nem – mint sokan gondolják – a posztkommunista liberalizmus kudarcának, hanem *sikerének* következménye (Krastev, 2007: 58.). A Taiwan Journal of Democracy című folyóirat tematikus számában Grzegorz Ekiert a

liberális eszmék „meglepő erejéről” és a civil társadalom kelet-közép-európai aktivitásáról beszél, bár hozzáteszi: keveset tudunk ennek a civil társadalomnak a viselkedésmódjáról és normatív orientációjáról (Ekiert, 2012: 70–71.).

Miközben tehát lezajlik egy rejtett fordulat, s már a *liberális* intézmény- és normarendszer számonkérése lép a *demokratikus* intézmény- és normarendszer számonkérése helyébe, a kutatók egyre inkább megpróbálják definiálni azokat a demokráciákat, amelyek nem feltétlen felelnek meg a liberális demokráciák követelményeinek. Lényegében az elmúlt bő 15 év ezen újradefiniálás jegyében telik: ha nem liberálisok, akkor *milyenek* ezek a demokráciák, s egyáltalán: demokráciák-e még?

Persze az ekkor újnak tűnő kategóriák nem is annyira újak. Larry Diamond például azt írja: a 90-es években újonnan meghonosított „hibrid-fogalom” egyáltalán nem új, hiszen már az 1960-as, 70-es években is léteztek többpárti választásokon alapuló, de nem demokratikus rendszerek. Ezeket (például Mexikó, Malajzia, Szenegál, Dél-Afrika, Tajvan stb.) ő „választási autokráciáknak” nevezi. Sőt bemutatja, hogy léteztek „hibrid” rendszerek a 19. századi Latin-Amerikában is, ahol a korlátozott elit-verseny eredményeképp úgynevezett oligarchikus demokráciák jöttek létre (Diamond, 2002: 23.). Összességében Diamond *hat* rendszertípust különböztet meg és foglal táblázatba, egyik végponton a teljesen nyitott liberális demokráciával, másik végponton a zárt autoritáriánus rendszerrel (uo.: 26.).²²

A már más összefüggésben említett Ivan Krastev szintén foglalkozik – igaz döntően orosz vetületben – az „új autoritarianizmussal” (Krasztev, 2011: 5–16.). Idézi Stephen Holmesot (Holmes, 2010), aki szerint az újonnan megjelenő demokrácia–autoritarianizmus szembenállás a hidegháborús időszakból ered, s a nyugati teoretikusok egyszerűen vakok voltak az autoriter hagyaték túlélését illetően (Krastev, 2011: 7.). Ez egy újabb – ezúttal csak megemlített – problémára hívja fel a figyelmünket: vajon a múlt öröksége vagy a jelen kihívásaira adott válasz a meghatározó, ha az autoritáriánus vonások feltámadásáról beszélünk? Azért történik-e tehát visszarendeződés, demokratikus „dekonzolidáció” a negyedik hullámos demokráciákban, mert eleve túl sok a megörökölt illiberális vonás; vagy azért, mert maga a demokratikus fejlődés gyenge hatékonysága felőrölte az egyébként is gyengén teljesítő demokratikus intézményeket?

Láttuk, hogy Ekiert a liberalizmus és a civil társadalom erősségéről beszél, és ezt vallja 2007-es, fentebb idézett írásában Krastev is. Rájuk is hivatkozva mondhatjuk: lehetséges olyan értelmezés is, amely szerint az autoritáriánus vonások erősödése a liberalizmus erejével *párhuzamosan* következik be. Mindenesetre Krastevnek van még egy nagyon érdekes észrevétele – s ez egyben át is vezet bennünket egy újabb szerzőpárhoz –, amikor azt írja: az új autoritarianizmus voltaképp egy névtelen vagy megnevezhetetlen világ; sem nem demokrácia, sem nem (régí típusú) autoritarianizmus (Krasztev, 2011: 12.).

Ennek a „névtelen világnak” a megnevezésére vállalkozik a fogalmi újításban talán legerősebb Levitsky–Way szerzőpáros is, bevezetve az irodalomba a „kompetitív autoritarianizmus” fogalmát (Levitsky–Way, 2002 és uők, 2010). 2002-ben írott alapcikkükben – másokhoz hasonlóan – megállapítják, hogy ez a modell sem teljesen új, hiszen ilyen jellegű rendszerek léteztek Európában az 1920-as, vagy Argentínában (peronizmus) a 40-es, 50-es években is. Tiszta formájában azonban ezek az új rendszerek az 1990-es évek második felétől mutatkoznak meg. S történelmileg nem is egyediek, mégis jól elkülöníthetőek a forgalomban lévő más típusoktól, például a pszeudodemokráciától, a virtuális demokráciától, vagy a választási autoritarianizmustól. Hogy hogyan jönnek létre? Például egy „virágzó” autoritariánus rendszer felpuhulásával; vagy egy, indulásakor demokratikusnak látszó rendszer hanyatlásával (Levitsky–Way, 2002: 60–61.).

A szerzők utalnak egy további (számomra fölöttébb érdekes) szempontra is: a Szovjetunió bukásával a demokrácián kívül nem volt lehetőség „alternatív rezsimre” létrehozására; azaz a „periferikus országok” (ők nevezik így) még ha akartak volna sem tudtak másfajta politikai rendszerhez nyúlni, mint a demokráciához. Nevezhetjük ezt az „alternatíva híján demokratizálódás” tételének is, ami újszerű megvilágításba helyezi az I. fejezetben tárgyalt egész kérdéskört. Mégpedig azért, mert a „versengő autoritarianizmus” kategóriáját nem pusztán a nyugat-európai demokráciaelmélet sztenderd részeként állítja elének, hanem felhívja a figyelmünket az átmenetek már többször emlegetett „szűk keresztmetszetére”. Esetünkben arra, hogy a demokrácia kelet-közép-európai lehetőségei azzal változtak, ahogyan a helyi sajátosságok fokozatosan előtérbe kerültek. Így az általuk bevezetett fogalmi újítás egészen más természetű, mint Zakaria illiberális demokrácia fogalma. Ott az illiberális demokráciák működtetői (vezetők, társadalom? nem tudjuk, pontosan kik) „tévednek”, amikor lelépnek a nyugati liberális demokrácia ösvényéről; itt a „tévedés” az átmenet logikájából következik, hiszen választani csak diktatúra és demokrácia között lehetett, s amikor ez a választási kényszer megszűnt, kiderült, hogy létezhetnek a két formáció közötti átmeneti rendszerek is.

További innovációja cikküknek, hogy négy területen (választási rendszer, parlament, bíróságok, média) veszik sorra a versenyelvű, de nem demokratikus rendszerek sajátosságait. Ennek kapcsán bemutatják, hogy az ilyen rendszerekben: a választási küzdelem öldöklő lehet; a törvényhozás legyengített szerepbe kerül; a bíróságok kormányzati kontroll alatt állnak; a média – ellentétben a kifejlett autokráciákkal – nincs teljes állami monopólium alatt. Az ilyen rendszerben tehát a hatalomgyakorlás *kifinomult*, ami egyértelműen megkülönbözteti őket a kemény és régi autokráciáktól. Végezetül pedig – s ez is fontos – a szerzők jelzik, hogy a jelenlegi globális és nemzetközi trendek maguk is hozzájárulnak az ilyesfajta versenyelvű autokratikus politikai netwörkök, elithálózatok megszerveződéséhez.

A 2000-es évek közepére aztán megszületett a különféle elméleti iskolákat és irányzatokat integráló teória is: a *demokrácia minősége*-elmélet. Ez az elmélet azonban már csak egy rövid említés szintjén tárgya ennek az elemzésnek. A demokrácia minősége-elmélet minden lényeges elemet megőriz a *liberális* demokrácia elméletéből, s bár Merkel és Croissant kifejezésével nem akarnak egy új „normatív Dahl”-lá²³ válni, erősen ügyelnek arra, hogy világossá tegyék, milyen különbségek vannak „jó” és „rossz” demokrácia között. Merkelék 5 pontban foglalják össze a „jó” demokrácia követelményeit, úgymint rule of law, felelősség, elszámoltathatóság, szabadság és az egyenlőtlenség alacsony szinten tartása (Merkel–Croissant, 2004: 201.).

A demokrácia minőségét illető kutatási paradigma két tekintetben is újdonság a korábbiakhoz képest. Egyrészt abban, hogy oldani próbálja a demokratizálódás-kutatások túlságos polity-centrikusságát és megpróbálja a politikatudományba behozni az egyéni életminőség dimenzióját.²⁴ Másrészt abban, hogy nézőpontját már nem feltétlen szűkíti le a közelmúlt, az átmenet utáni időszak perspektívájára, hanem bekapcsol a vizsgálatba távlatosabb, a történelem régebbi időszakait vizsgáló faktorokat is. Itt azonban minderre csak utalást tudok tenni; mélyebb elemzésre itt nincs módom, s szükség sincs rá, hiszen vállalt feladatomban ennek az irányzatnak a bemutatására már nem terjedt ki.

KONKLÚZIÓ

A fenti elemzésben abból indultam ki, hogy a posztkommunista országok vizsgálatában hasznos segítséget nyújt nekünk, ha a térségről szóló elemzések kapcsán visszanyúlunk a tranzitológiához. Nem tárgyaltam a tranzitológiai paradigma *teljes* irodalmát és gondolati hagyatékát; viszont bemutattam a konszolidációról (intézményépítéstről), illetve a demokrácia visszafordulásáról szóló legérdekesebb elméleti megállapításait.

Az egész elemzéssel arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy az átmenet elméletei korántsem egy tömbből faragottak, hanem nagyon is komoly változásokon mentek keresztül a 90-es évtizedben. Ezek a változások azonban véleményem szerint nem az irányzaton *kívül*, hanem azon *belül* jöttek létre, tehát a tranzitológia szemléletmódja és elméleti logikája hatja át ezeket az írásokat.

A dolgozatban néhány helyen utaltam az átmenet-elméletekkel kapcsolatban felmerült kritikákra, amelyek már az alapokat kérdőjelezzik meg, tehát – hogy úgy mondjam – *külső* kritikák. Ezekről azonban a tanulmány nem számolt be bővebben. Céloom az volt, hogy felhívjam a téma iránt érdeklődő kutatók figyelmét: a tranzitológia ugyan kifulladt, de az irányzat elméleti és szemléleti tanulságai jórészt ma is feldolgozatlanok.

JEGYZETEK

- ¹ A vita résztvevői még Larry Diamond, Francis Fukuyama és Marc F. Plattner. Lásd: Reconsidering the Transition Paradigm. *Journal of Democracy* 2014. January, 86–100.
- ² Greskovits Béla például összehasonlító jellegű tanulmányában részletesen bizonyítja, hogy a negyedik típusú rendszerváltásokkal átalakult rendszerekben a szükségképp fellépő instabilitás kisebb volt, mint korábban, Latin-Amerikában (vö. Greskovits, 1995: 64.).
- ³ Rustow az a szerző, akire voltaképpen az egész tranzitológiai irodalom visszatérően hivatkozik. Lásd: Rustow, 1970.
- ⁴ Nagyon érdekes elméleti kérdés liberalizmus és demokrácia egymással való összekapcsolódása. Az átmenetek idején az összekapcsolódás nagyon erősnek tűnik, ezt fejezi ki a liberális demokrácia szókapcsolat Kelet-Közép-Európában is. Később kiderül majd, hogy ez az összekapcsolódás – szerves előfeltételek híján – korántsem olyan mély, mint azt az optimisták remélték. De úgy látszik, az O’Donnell–Schmitter szerzőpárosnak az 1970-es, 80-as évek latin-amerikai tanulságait összefoglaló írását a kelet-közép-európai demokratizáció forgatóban egyszerűen „el-felejtették”.
- ⁵ A konszolidáció fogalma elég gyakori a nyugati irodalomban. Sok szerző pejoratív értelemben használja, s azt állítja, hogy ez a tranzitológia utó-elmélete, amely azonban ugyanúgy téves, mint elődje.
- ⁶ A témáról lásd: Merkel (1998), O’Donnell (1996), Schedler (1998 és 2001) műveit.
- ⁷ Némileg tér csak el ettől Schedler (2001: 69.) klasszifikációja, aki viselkedési, attitűdbeli és strukturális indikátorokról beszél.
- ⁸ Ilyen értelemben nyilatkozik O’Donnell és Schmitter is már említett alapművükben, amikor liberalizáció és demokratizáció közötti kölcsönhatásról, interakcióról beszél (1986: 9–11.). A 90-es évek közepén a magyar szakirodalomban is olvashatunk arról, hogy a demokratizálódás strukturalista elméleteit egyre inkább felváltják az interakcionista elméletek (lásd: Husz, 1997: 71.). A demokratikus mechanizmusok közötti interakciók elméletéhez lásd még: Vermeule, 2009: 21–26.
- ⁹ Ide annyi megszorítás tartozik, hogy a tranzitológiai irodalomban Goldstone és Ulfelder tanulmánya messze nem olyan súlyú, mint Alfredé és Stepané. Tanulmányuk szemlészését mégis az indokolja, hogy a „specifikus” intézmények fontosságára hívják fel a figyelmet.
- ¹⁰ Természetesen más folyóiratokat, illetve könyveket is be lehetett volna vonni a szemlébe. A vizsgálatnak a Szemlére való leszűkítését az indokolja, hogy ebben a folyóiratban koncentráltan jelent meg az intézményépítés és a konszolidáció tematikája.
- ¹¹ Dankwart Rustow éppen azt hangsúlyozta alapművében, hogy az ilyen egyetértést lehetetlen létrehozni, hiszen nagyon sok különböző aktor-motivációból jönnek létre a cselekvések.
- ¹² Az állam- és nemzetépítés elmaradása – mint a demokráciák visszarendeződésének egyik okaként történő megnevezése – az időben előrehaladva egyre gyakoribbá válik. Az utóbbi időben az államépítést egyenesen mint új fejlődési paradigmát határozzák meg. Lásd erről: Marquette–Beswick, 2011. Giovanni Carbone felhívja a figyelmet arra, hogy az államépítés nem ugyanaz, mint a jól működő állam (Carbone, 2015: 12.).

- ¹³ G. Márkus György (1997: 46.) idézi 1997-ben írott tanulmányában Offét (1996: 266.), aki szerint Magyarország az egyetlen kelet-közép-európai ország, ahol identitáskonfliktusok nem állnak a konszolidáció útjában. Offénak ez a megállapítása azért is érdekes, mert egyébként idézett 1994-es írásában a kelet-közép-európai intézményépítést – annak „másolt jellege miatt – problémásnak tekintette. Ugyanakkor G. Márkus idézi Offétól azt a megállapítást is, hogy a konszolidációnak viszont akadály, hogy Kelet-Közép-Európában nincsenek gazdasági, csak ideológiai-kulturális törésvonalak. Ez utóbbiak létrehozzák a barát–ellenség-dichotómiát (Lásd G. Márkus, 1997: 45.). Ez pedig a Gladstone–Ulfelder-problémához vezet, amit fentebb elemeztem.
- ¹⁴ Természetesen vitatható, hogy az átmenet-elméletek háttérében a „történelem vége”-ideológia állna. A magam részéről mégis úgy gondolom, hogy a történelem „kiiktatása” fontos szerepet játszik az újonnan demokratizálódó országok átmenet utáni fejlődésében. A történelem végéről lásd Fukuyama, 1989.
- ¹⁵ Lásd erről Kagan (2008). Itt jegyzem meg, hogy ez korántsem az egyetlen lehetséges értelmezés. Arend Lijphart például beidézi Huntingtonot, aki híres könyvében – a demokratizálódási hullámok mintájára – demokratizálódási „visszafordulási hullámokról” beszél, azaz: minden demokratizálódásnak van egy azt tagadó „ellenperiódusa”. Ő munkájában három demokratizálódási hullámról beszél – a dél- és a kelet-közép-európai demokratizálódást egy elnyúló folyamatnak veszi –, s szerinte mindháromat ellenhullámok követték. Az 1. hullám után 1922 és 1942 között, a 2. hullám után 1958 és 1975 között, a 3. hullámot követően pedig az 1990-es évek második felétől jött egy „reverse wave”. Lásd, Lijphart, 2000: 265. Az idézett részt lásd: Huntington, 1991: 16. Ugyanehhez: Kurzman, 1998: 52.
- ¹⁶ A 2003-as Bertelsman Transformation Index például Közép-Európa átalakulását sikersztorinak nevezi. Idézi: Merkel–Croissant, 2004: 204.
- ¹⁷ Annyit azért meg kell jegyeznünk, hogy Friedmannak ebben nincs teljesen igaza, hiszen – ahogy bemutattam – voltak olyan átmenet-teoretikusok is, akik kezdetben sem csupán a formális-intézményi demokratizálásra koncentráltak, illetve – mint láttuk – az intézményesedést nagyon komplex módon képzelték el.
- ¹⁸ Friedman idézi a 2007–2008-as vitát, amely a kormányzópárt támadásáról szólt a bírói függetlenség ellen. A vitában – a konszolidációs irodalommal egybehangzóan – sokan úgy vélték, hogy ez esetben az alkotmányosság került veszélybe, hiszen a politikusok ahelyett, hogy őrködtek volna az igazságszolgáltatás függetlensége felett, épp ellenkezőleg cselekedtek. Friedman bírálja ezt a megközelítést, mert ez nem veszi figyelembe a *valóságot*, amelyben a politikusoknak nincs egy sztenderd viszonyuk a joghoz, hanem sokkal inkább eseti és konfliktusos. A konfliktusok soha nem visszaesések, hanem olyan tesztek, amelyek közelebb viszik a társadalmat a demokrácia elfogadásához. Lásd: Friedman, 2011: 45.
- ¹⁹ Az EU-csatlakozás előtti évek felkészülési „sokkja”, majd a volt szocialista országoknak az EU-ban való megjelenése publikációk özönét inspirálja. Én csak hat tematikus folyóiratszámot emelek ki (a rengeteg külön megjelent közlemény mellett): 1. Journal of Conflict Resolution, Explaining and Modelling Democratic Transitions (1999, April); 2. Democratization: Consolidated and Defective Democracies (2004, December); 3. Journal of Democracy: How Democracies Emerge (2007, January); 4. Democratization: Deviant Democracies (2008, 4.); 5. Taiwan Journal of

- Democracy: Illiberal Challenge (2012, december); Comparative Politics: The Performance and Persistence of Autocracies (2013, 1.)
- ²⁰ Zakaria műve 1997-ben jelent meg angolul. Bár a magyar fordítás helyenként nem pontos (például már a címet illetően sem), mégis ezt használok.
- ²¹ Itt is az illiberalizmus kifejezés a pontos.
- ²² A hibrid rezsimek egy újabb klasszifikációjáról lásd: Gyulai–Stein-Zalai, 2015, Draft.
- ²³ Robert Dahlra szokás hivatkozni, mint arra a klasszikus szerzőre, aki, még az 1960-as években megfogalmazta a demokráciával kapcsolatos „elvárásokat”. Ezek közül a legismertebb a szabad és fair választás. Természetesen Dahl ezen kívül más kritériumokat is felsorol, szám szerint hatot: 1. Választott tisztviselők; 2. Szabad választások; 3. Szólás és kifejezési szabadság; 4. Alternatív sajtó; 5. Szervezeti autonómia; 6. Résztvevő állampolgárok. A „normatív Dahl” szempontjából a kései Dahl fontosabb, mint a korai. Lásd: Dahl, 2005: 187–197.
- ²⁴ Az elmúlt tíz évben óriásira növekedett a demokrácia minőségét kutató irodalom. Csak néhány jelzésértékű mű: Morlino, 2004; Diamond–Morlino, 2004; Charron–Lapuente (2010). Az European Journal of Political Science című folyóirat 2012/4. számát a Good Democracy tematikának szenteli. A módszertani individualizmus felőli demokráciaminőség-kutatáshoz lásd: Ringen, 2011. Még ehhez: Lijphart, 2011.

IRODALOM

- Ágh Attila (2001): A korai konszolidáció és az EU-alkalmazkodás Közép-Európában. *Politikatudományi Szemle*, 1-2. 25–44.
- Bernhard, Michael–Jasiewicz, Krzysztof eds. (2015): Special Issue: Whither Eastern Europe? Changing Approaches and Perspectives on the Region in Political Science. *East European Politics & Societies*, May.
- Carbone, Giovanni (2015): Democratization as a State-building Mechanism. *Political Studies*. 1., 11–21.
- Carothers, Thomas (2002): The End of Transition Paradigm. *Journal of Democracy*, January, 5–21.
- Charron, Niclas–Lapuente, Victor (2010): Why Do Some Regions in Europe Have a Higher Quality of Government? *The Journal of Politics*, July, 567–582.
- Csizmadia Ervin (2015): Politikai fejlődés és pártfejlődés: egy történeti alapú irodalmi áttekintés. *Politikatudományi Szemle*, 3., 129–151.
- Dahl, Robert (2005): What Political Institutions Does Large-Scale Democracy Require? *Political Science Quarterly*, Summer, 187–197.
- Diamond, Larry (2002): Thinking about Hybrid Regimes. *Journal of Democracy*, April, 21–35.
- Diamond, Larry–Morlino, Leonardo (2004): The Quality of Democracy. An Overview. *Journal of Democracy*, October, 20–31.
- Ekiert, Grzegorz (2012): The Illiberal Challenge in Post-Communist Europe: Surprises and Puzzles. *Taiwan Journal of Democracy*, December, 63–77.
- Enyedi Zsolt (1998): Pártrendszer és politikai konszolidáció. *Politikatudományi Szemle*, 3., 5–32.
- Friedman, Steven (2011): Beyond ‚Democratic Consolidation’: An Alternative Understanding of Democratic Progress. *Theoria*, Marc, 27–55.

- G. Márkus György (1997): A törésvonalak három családja a kelet-közép-európai pártrendszerekben. *Politikatudományi Szemle*, 42–54.
- Goldstone-Ulfelder (2004): How to Construct Stable Democracies? *The Washington Quarterly*, 1., 9–20.
- Greskovits Béla (1995): Latin-Amerika sorsára jut-e Kelet-Közép-Európa. *Politikatudományi Szemle*, 1., 63–94.
- Greven, Michael, T. (1995): Demokratizáció és intézményépítés. *Politikatudományi Szemle*, 1., 9–20.
- Gyulai Attila–Stein-Zalai, Juliane (2015): *Hybrid Regime Project*. Manuscript.
- Holmes, Stephen (2010): *Imitating Democracy, Imitating Authoritarianism*. Dju Memorial Lecture, Sofia, November.
- Horowitz, Donald L. (2014): Reconsidering the „Transition Paradigm”. *Journal of Democracy*. Round Table, January, 86–100.
- Huntington, Samuel P. (1991): *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. University of Oklahoma Press.
- Husz Dóra (1997): Elit-játszmák: A posztkommunista elit kialakulása. *Politikatudományi Szemle*, 3., 71–104.
- Kagan, Robert (2008): *The Return of History and the End of Dreams*. Random House.
- Kopeczky, Petr-Mudde, Cas (2000): Mire tanít minket a kelet-európai irodalom a demokratizálódásról (és viszont)? *Politikatudományi Szemle*, 3-4., 49–74.
- Krastev, Ivan (2007): The Strange Death of the Liberal Consensus. *Journal of Democracy*, October, 56–63.
- Krastev, Ivan (2011): Paradoxes of the New Authoritarianism. *Journal of Democracy*, April, 5–16.
- Kurzman, Charles (1998): Waves of Democratization. *Studies in Comparative International Development*, Spring, 42–64.
- Levitsky, Steven–Way, Lucan L.(2002): Elections Without Democracy. The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy*. April, 51–65.
- Levitsky, Steven–Way, Lucan L. (2010): *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War*. New York, Cambridge University Press.
- Lijphart, Arend (2000): The Future of Democracy: Reasons for Pessimism, but Also Some Optimism. *Scandinavian Political Studies*, 3., 265–272.
- Lijphart, Arend (2011): Democratic Quality in Stable Democracies. *Society*, February, 17–18.
- Linz, Juan-Stepan, Alfred (1996): *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. The Johns Hopkins University Press.
- Marquette, Heather–Beswick, Daniele (2011): State Building, Security and Development: state building as a new development paradigm? *Third World Quarterly*, 10., 1703–1714.
- Merkel, Wolfgang (1998): The Consolidation of Post-Autocratic Democracies: A Multi-Level Model. *Democratization*, Autumn, 33–67.
- Merkel, Wolfgang–Croissant, Aurel (2004): Introduction: democratization in the early twenty-first century. *Democratization*, December, 1–9. Conclusion: Good and Defective Democracies. Uo.: 199–213.
- Morlino, Leonardo (2004): ‘Good’ and ‘bad’ democracies: how to conduct research into the quality of democracy. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 1., 5–27.

- O'Donnell, Guillermo (1996): Illusions about Democratization. *Journal of Democracy*, April, 34–51.
- O'Donnell, Guillermo–Schmitter, Philippe (1986): *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Offe, Claus (1994): A kelet-európai átmenetek intézményeinek tervezése. *Politikatudományi Szemle*, 3., 5–32.
- Plasser, Fritz–Ullrich, Peter (1995): Demokratikus konszolidáció Kelet-Közép-Európában. *Politikatudományi Szemle*, 1., 21–42.
- Plattner, Marc (2015): Is Democracy in Decline? *Journal of Democracy*, January, 5–10.
- Ringenes, Stein (2011): The Measurement of Democracy: Towards a New Paradigm. *Society*, February, 12–16.
- Schedler, Andreas (1998): What is Democratic Consolidation? *Journal of Democracy*, April, 91–107.
- Schedler, Andreas (2001): Measuring Democratic Consolidation. *Studies in Comparative International Development*, Spring, 66–92.
- Vermeule, Adrian (2009): The Interaction of Democratic Mechanism. *Good Society*, 1., 21–26.
- Zakaria, Fareed (1997): The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*, November–December.
- Zakaria, Fareed (1998): Az antiliberalis demokrácia kibontakozása. *Európai Szemle*, nyár, 3–21.

RECENZÍÓ

Flick László

„Okos globalizáció” – egy paradoxon feloldása
(Dani Rodrik: A globalizáció paradoxona. Demokrácia
és a világgazdaság jövője)

